

О.А.Коляструк*

ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Стаття присвячена розкриттю можливостей джерел особового походження для відтворення реалій повсякденного життя радянських людей. У ній показано їх унікальність для цілісної реконструкції минулого, для його адекватного розуміння та об'єктивного оцінювання. Охарактеризовані також основні застереження і принципи використання таких документів, правомірність їх залучення поряд із джерелами офіційного характеру.

Поруч із традиційними джерелами для історика повсякденності унікальні відомості про реалії життя, думки і дії людей дає передусім знайомство з документами особового походження: із листами, щоденниками, спогадами. Якщо у традиційній історіографії ці документи «зневажають» через їх суб'єктивність, використовуючи як додатково-ілюстративні, то в історії «знизу» вони є чи не визначальними. Вони справді, на перший погляд, не репрезентативні, бо не мають офіційного статусу, вони не публічні (навіть листи, адресовані конкретному читачеві, призначені тільки для нього, але не для широкого загалу). Вони створюються на розсуд автора, із його волі, із його бажання (часто спонтанного) щось зафіксувати, закарбувати, відзначити, їх не можна вважати такими, що охоплюють повністю предмет обговорення. Попри це, ці «безпосередні аннали минулого» є незамінним джерелом повсякденності. Невипадково Марк Блок називав їх «мимовільними очевидцями», визнаючи, що вони заворюють своєю безпосередністю і щирістю, наче зненацька підслухана розмова¹. Ця так звана «література факту» має виразно суб'єктивне забарвлення. «нестандартні» наративні его-документи (щоденники, листи, спогади, нотатки для пам'яті тощо) сприяють не стільки простому відтворенню фактів минулого, скільки відображають відчуття реалій, сприяють розумінню атмосфери подій.

Вони мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення до описуваних подій. Вони суб'єктивні, у них реалії повсякдення виринають вибірково, суголосно настрою автора, відповідно до його оптики бачення подій. Робота з такими документами вимагає певних застережень. По-перше, дослідник при користуванні такими джерелами наражається на більше проблем з інформаційними лакунами. По-друге, можливості типологізації ускладнюються через виключність, нестандартність свідчення. Міра узагальнень, припустимих екстраполяцій на підставі цих свідчень має ґрунтуватися не тільки на чисельно представницькому масиві, а й на зваженості контекстивного співвідношення приватного і суспільного, одиничного і множинного.

Крім того, документи такого роду не є загально репрезентативними. Адже за перо беруться далеко не всі і не завжди. Цілком очевидно, що таких меншість. Це закономірно і цілком зрозуміло: перед тим, як стати автором такого роду документів, людина має набути біографічної ідентифікації², усвідомити значущість власної долі і власного повсякдення для історії суспільства і держави. Російська дослідниця радянської повсякденності Н.М.Козлова умовно розділила населення колишнього Радянського Союзу на дві частини: менша частка – «розмірковуюча меншість» і більша – «нерозмірковуюча більшість»³.

* Коляструк Ольга Анатоліївна – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ).

А.А.Сальникова вважає більш коректним і доцільним розмежування людської спільноти на «меншість, що пише», і «більшість, яка не пише». Вона водночас підкреслює, що свідчення меншості правомірні для характеристики більшості, оскільки «письменна» меншість пише не тільки про власне побутування, а й почасти (а іноді переважно) про повсякденність «чужу», про життя-буття дистанційованих, а тому й оцінюваних верств. Не слід забувати також і про те, що «неписьменна» більшість теж не «безсловесна», вона репрезентує себе у фольклорі або джерелах невербального характеру.

Письмові свідчення приватного характеру виникають не у стерильному середовищі, у будь-якому разі вони, свідомо чи підсвідомо, створюються з оглядом на обставини суспільного контексту, у них мимоволі враховуються морально-етичні норми, усталені стандарти суджень і оцінок. Отже, за приватними спостереженнями і зауваженнями – не тільки індивідуально-персоналізований зріз часу, а й відбиток громадського смаку в широкому розумінні. Свідчення приватних документів, на відміну від офіційних, мають несподіване, незвичне акцентування на так званому головному і другорядному, в них вони можуть мінятися місцями, чого не припускають документи офіційного формування. Нерідко у мимохідь кинутих висловах чи фразах можна вловити найточнішу оцінку досліджуваного, коли неочікувана фіксація випадковості віддзеркалює закономірність, а підкреслена виключність відтінює типовість явища. Погляд пересічної людини, людини із натовпу, нерідко вихоплює з життя такі факти, які з офіційних позицій уже не помічаються і тому не беруться до уваги при аналізі. Приватний автор – вільний у виборі об'єкта спостереження і ракурсі його оцінювання.

Інтерпретація таких текстів віддаленої від нас епохи потребує від дослідника критичних навичок найвищого рівня. Варто пам'ятати зауваження Р.Кобба про те, що дослідник має виявляти «готовність прислухатися до слів документа, іти слідом за кожною його фразою, навіть нерозбірливою... для того, щоб почути, що саме було сказано, з яким наголосом і яким тоном»⁴. Водночас історик повсякденності не повинен перетворитися на заручника-розповідача; його завдання – максимально наблизитися до цікавих для нього подій, зберігаючи об'єктивну оптику дослідника.

Серед документів приватного походження щоденники є виключним явищем. Як авторські записи, вони виразно суб'єктивні, але, фіксуючи суспільні події, вони перетворюються на своєрідний документ епохи. Для історика повсякденності порівняння щоденників різних людей, що не знали про існування один одного, спостерігали одне й те ж із різних позицій, а оцінювали його з власних позицій, є дуже важливим прийомом відтворення атмосфери досліджуваного періоду.

У XIX ст. ведення щоденника було ледь не нормою для освіченої людини, це був свого роду майданчик саморефлексії. За радянської дійсності щоденникові записи мали іншу мотивацію – найчастіше це був чи не єдиний спосіб осмислення, об'єктивації особи в умовах тотального нагляду, усупільнення думки і стандартизації поведінки. На сьогодні поки ще відсутня усвідомлена, відповідальна теорія щоденника; чимало дослідників-користувачів щоденників роблять висновки з них лише попередньо, на здогадку. Можна зголоситися із судженням В.Турбіна, що щоденники радянських людей часто були вербальною самореалізацією переслідуваної, гнаної, почасти навіть приреченої особи⁵.

Н.М.Козлова пише, що рішення людини писати щоденник подібне до ситуації Робінзона Крузо – мати свій острів, на якому людина беззастережно, вільно і самостійно почувається⁶. На противагу «материковому» життю, де вона не є самостійною, її несе течія, вона притлумлена обставинами, така людина, схилена над аркушем паперу, – повний володар і хазяїн. Щоденник стає єдиним надійним другом за умов тотальної недовіри людей один до одного. Тут можна

конструювати власний світ і перестати бути іграшкою в руках долі. У 1930 р. М.Пришвін записав у своєму щоденнику: «У нашому більшовицькому соціалізмі не те страшно, що голодно і дають робити не свою справу, а що не має людина сокровенного світу, куди вона може подітися, зробивши потрібне суспільству... Проти ...темного часу рабства соціалізм далеко пішов уперед і має якусь малозрозумілу здатність бачити раба наскрізь»⁷.

Щоденники радянських людей можна назвати виявом фронди мислячих людей, у цьому сенсі вони незамінні для з'ясування культури опору режиму. Нині ми почали знайомитися зі щоденниками видатних особистостей: політиків, учених, письменників, митців. Це поки що перший шар у «археології» втаємниченої думки. Стає очевидним, що пророчими були в роки перебудови слова В.Турбіна про те, що невдовзі «за щоденниками розпочнеться гонитва, як за іконами. Будуть фальсифікувати їх, колекціонувати, шар за шаром піднімаючи пласти потонулої, потаємної культури. Культури діяльного опору особистості етатизму, «я» – державі»⁸.

Прийнято вважати, що щоденник пишеться суто «для себе», але, з іншого боку, зрозуміло: кожна людина прагне діалогу. Внутрішній візаві рано чи пізно може бути об'єктивований в особі стороннього читача. Свого часу В.А.Каверін делікатно зауважив: «Важко уявити собі, що щоденник пишуть, гадаючи, що його ніхто ніколи не прочитає. Автор може розраховувати, що хто-небудь коли-небудь розділить його гіркоту і сподівання, засудить несправедливість долі або оцінить щастя удачі. Щоденник для себе – це – в кінцевому рахунку – все-таки щоденник для інших»⁹. Вислів В.Турбіна на цей предмет більш точний: «Я не вірю, що щоденники не розраховані на прочитання їх ким-небудь. Ні, вони передбачають читача, але читача посмертного, і при цьому читача враженого: ось, виявляється, якою була людина, що писала щоденник. ...прижиттєве прочитання щоденників – рівносильне вбивству. ...Щоденник – міна з годинниковим механізмом, розрахованим на вибух потривоженої пам'яті»¹⁰.

При читанні щоденників важливим є не тільки збагнути смисл тексту, а й опанувати його внутрішній простір. Щоденники мають на собі важливий відбиток – їх словниковий масив відображає не тільки мислительно-інтелектуальну культуру автора, а й сучасні йому мовленнєві норми, стандарти, сленги. Із повсякденним існуванням людини тісно пов'язані фігури ідеологічної мови часу. Деякі фрази можуть видаватися лункими і порожніми, коли ми читаємо їх з історично безпечної відстані, а свого часу вони містили виразний зміст. Такі фігури мовленнєвої культури – відбитки (зліпки) часів для нас, а тоді вони були чинниками життя. Будь-який людський документ являє цінність як свідцтво. Життя детальне, подробиці дорогоцінні. Як читати щоденник і як про нього розповідати? Із сучасної семіотики відомо, що текст створюється читанням. Але прочитати щоденник можна абсолютно по-різному. Можна проводити тематизацію за рубриками, за кожною з яких постає певний образ. Наприклад, у С.О.Єфремова: літературознавець, віце-президент ВУАН, пересічний громадянин, театрал, публіцист тощо.

І.Курас пише, що щоденники С.О.Єфремова «можна вважати своєрідним втіленням цього задуму [спогадів про сучасників]. ...щоденникові записи повною мірою відбивають не тільки своєрідність особи Єфремова, а й документальною точністю віддзеркалюють реалії і трагізм часу, в якому йому довелося жити»¹¹.

Щоденники наукових і культурних діячів є унікальним історичним документом, що не може бути заступленим жодним іншим джерелом. Щоденні записи подій можна вважати традиційним елементом побуту освіченої людини того часу, навіть потребою її інтелектуального життя і моральної самооцінки. Пошлемося, для прикладу, на міркування відомого історика М.М.Бережкова, професора Ніжинського ІНО, про сенс щоденних нотаток: «За писанням щоденни-

ка сам я «відвожу душу». Я в ньому сповідаюся собі і Господу, зміцнююся, з'ясовуюся сам собі, додумую те, що промайнуло мимоволі, шукаю і знаходжу слово. ... Писати щоденник не є ще омана, але варто остерігатися, щоб не обманювати, ведучи його. Однак не буду тремтіти, боятися, лякатися; адже я пишу тільки для себе, пишу, тому що думка проситься під перо. Об'єктивую себе, так би мовити, суджу себе, каюся»¹².

У тривожні 20-ті, коли необережне висловлювання могло спричинити неприємності, потреба вільно висловитися насправді стала для мислячих людей проблемою. Нерідко для багатьох із них щоденник був способом задовольнити необхідність у спостереженні й аналізі, вільному від обмежень. Останнім часом опубліковано вже чимало цих «приватних хронік» повним обсягом чи фрагментами¹³. Стиль записів може бути різного характеру: для В.І.Вернадського – це переважно фіксація основних думок у галузі наукових зацікавлень, у нього лише зрідка трапляються побутові описи і ще рідше політичні оцінки; феноменальний політичний щоденник С.О.Єфремова, по суті, зовсім позбавлений сфери інтиму, натомість виразно свідчить про світогляд і настрої автора; нотатки В.К.Винниченка – передусім замітки для пам'яті, якими можна буде скористатися, коли прийде час писати мемуари чи літературні твори. Але незаперечним є те, що для всіх – це можливість виплеснути на сторінки щоденника емоції і зняти напруження, викликане необхідністю бути завжди на виду. Сучасні архівні персональні збірки мають ще багато щоденників, що не оприлюднені друком, багато таких записів через небезпеку були переправлені за кордон і поки не є надбанням науковців.

Н.М.Козлова називає прецедентними текстами епохи такі, що «значимі для тієї чи іншої особи у пізнавальному й емоційному відношенні і мають надособистісний характер, тобто добре відомі й широкому оточенню даної особи, включаючи її попередників і сучасників»¹⁴. У науковій традиції до прецедентних текстів відносять міфи і перекази, біблійні тексти і притчі, до них належать і анекдоти, і казки, і тексти художньої літератури, і тексти великих ідеологій. Прецедентність – це хрестоматійність. Знання прецедентних текстів є показником не просто приналежності до даної епохи та її культури, а й культурної компетентності, тоді як їх незнання, навпаки, є передумовою відторгнення. Для культури радянської епохи такими текстами начебто були тексти вождів – Маркса, Леніна, Сталіна. Справді, дослідження, проведене наприкінці радянської історії, показує, що імена Маркса і Леніна займали ключове місце у ціннісно-семантичному полі масової свідомості¹⁵. Але чи свідчить це, що саме ці тексти були прецедентними? Напевне, такими були імена-міфи, міфообрази, імена-символи. Із соціально-функціонального погляду ці тексти та імена – одне і те ж, про що свідчить сам характер колажів ідеологічного і повсякденного¹⁶. Уміння грати в нові словесні ігри, слідувати правилам знаково-символічного обміну, опанування техніками писання і читання і прагнення вписатися в суспільство йшли поруч. Якщо ти хотів не тільки вижити, а й «вписатися», слід було опанувати мову влади.

Люди можуть залишати по собі різні документи особистого походження, що так або інакше відбивають їхнє повсякденне існування. Одним із таких різновидів можуть бути так звані «кадрові» («виробничі») автоджерела (у радянський час – заяви, особисті листки з обліку кадрів, службові автобіографії тощо). Ці «службові» джерела є цінними для відтворення історії «трудової» повсякденності. У цілому вони доволі схематичні і формалізовані, вони позбавлені будь-яких натяків на індивідуально-чуттєве сприйняття авторами документів повсякденної дійсності або її «неформальних» сторін. Ці документи саме завдяки своїй однотипності дозволяють досліднику узагальнювати не тільки кількісні дані, а й відстежувати типові характерні ознаки у повсякденності соціальних верств.

В архівах доводиться часто зустрічатися з таким персональним документом, як автобіографія, що теж є варіантом хроніки приватного життя особи. Зіставлення автобіографій однієї й тієї ж людини, складених у різний час, свідчить про прагнення представити свого роду «запобіжники» перед вимогами часу і судом історії¹⁷. Автобіографії радянського часу помітно схематизуються на кінець 20-х рр., більше не повідомляють про їх автора, ніж засвідчують, оскільки вони пишуться за стандартами системи соціально-кадрового анкетування, втрачаючи індивідуально-особистісні ознаки, що дозволяє говорити про уніфікацію суспільства.

Спогади – також унікальний людський документ, свідчення про час і про людину в ньому. Позиція мемуариста більшою мірою, ніж позиція того, що пише щоденник, наближена до позиції дослідника-спостерігача. Цінність мемуарів у тому й полягає, що автору доводиться роз'яснювати те, що колись було «зрозумілим для всіх». Загальновідомо, що використання мемуарів потребує глибокого знання особи автора та його долі, а також врахування часу, місця й обставин їх написання. Людська пам'ять епізодична і не об'єктивна, вона подібна до прожектора, який вихоплює з темряви щось і робить його яскравим і виразним, утім, поза променем цілком може залишитися щось не менш, а може, й більш важливе і яскраве, пам'яті притаманна ефектність і магічність, вона пристосовується до тих деталей, що їй «зручні». Справедливим є твердження П.Нора про те, що «пам'ять живиться туманними, зміщеними спогадами, багатовимірними чи вільними від будь-яких зв'язків – конкретними або символічними, доступними почуттям у всіх своїх переміщеннях, затіненнях, внутрішній цензурі або проекціях. ... Пам'ять підносить спогад у святиню, тоді як історія витісняє спомин і робить його прозаїчним. ... Пам'ять коріниться у конкретному – у просторі, жесті, образі й об'єкті. Історія ж співвідноситься тільки з часовими безперервностями, з еволюцією і змішаними відносинами речей»¹⁸.

Масив мемуарної літератури радянських часів у цілому менш інформативний, порівняно зі спогадами людей, наприклад, XIX ст. На ньому поруч з іншими чинниками позначилася вимушена обережність, для якої було цілком достатньо підстав не тільки у сталінські, а й у брежнєвські часи. Вона змушувала авторів більше промовчувати, ніж повідомляти. Недосказаність чи завуальованість є типовою ознакою спогадів радянських людей. «Зони замовчування» у мемуарах можуть бути настільки значними, що не помітити їх стає неможливим. Відомо, що знані політичні і громадські діячі почасти свої спогади переписували неодноразово, пристосовуючись до мінливих обставин, редагуючи їх під акомпанемент цих обставин, щось викидаючи або додаючи у тексті, змінюючи акценти і наголоси, ретуючи чи підкреслюючи згадувані події, факти, явища. Не випадково, починаючи друкувати щоденникові записи М.Драй-Хмари за 1924–1928 рр. у журналі «Слово і Час», автор передмови до публікації М.Жулинський назвав їх «своєрідною кардіограмою суспільних настроїв, переживань»¹⁹.

Нещодавно вийшла друком збірка споминів «Київські неокласики», що подає яскраві відомості не тільки про «гріно» п'яти поетів – М.Зерова, М.Драй-Хмару, П.Филиповича, М.Рильського, Ю.Клена – і прозаїка В.Домонтовича (В.Петрова), а й про побутування, настрої київської інтелігенції у 1920-і рр.²⁰ Написані різними авторами і в різний час, ці спогади дають виняткову можливість для правдивого бачення дійсності. Запропонований В.Домонтовичем у «Болотянній лункі» свого роду діалог з Ю.Кленом про голодні 20-і рр. у провінційній Баришівці яскраво показує можливість мемуарного історіописання. Надзвичайно цінні відомості про душевні настрої і матеріальне становище наукової інтелігенції у 20-і рр. подає у своєму дослідженні про ВУАН Н.Д.Полонська-Василенко²¹. За спогадами дочки К.П.Василенка Ніни, відомого українського режисера, художника-графіка мультиплікаційних фільмів, можна

відтворити сімейне життя родини українського вченого у перше десятиліття радянської влади, зрозуміти її почування в умовах переслідування за політичні переконання²². По мірі правдиво, наскільки це було можливо за умов радянської цензури, відтворює картини реального життя літературних і мистецьких кіл Ю.Смолич²³.

При вивченні споминів закордонної діаспори не слід забувати, що притаманна їм ностальгія за недоторканою старовиною і непогамований біль через завдані більшовизмом збитки національному життю, спричинює певні деформації у відтворенні ними минушини. Лише окремим мемуаристам вдається мінімізувати цей фактор, до таких віднесемо Г.Костюка, І.Майстренка²⁴. Спогади Надії Суровцової, яка у другій половині 20-х рр., прибувши з віденської еміграції, обійняла ряд важливих державних посад в УСРР, унікальні з огляду на оцінки радянської системи її активним творцем і реалізатором, що пізніше зазнав репресій²⁵. Щемними є «спогади галичанки» Лариси Крушельницької; назагал ці мемуари, незважаючи на характер матеріалу, не заполітизовані. Авторка у передмові до них писала: «...інтимні переживання, індивідуальне бачення історичних подій не менш важливі, ніж історичні документи»²⁶. Мемуари не відтворюють історичних подій з абсолютною точністю і повнотою, але вони є конче необхідні для повноцінної реконструкції суспільного життя.

Джерелознавець В.В.Кабанов, аналізуючи приватні документи радянського часу, запропонував до вимушено нещирих спогадів вживати найменування «невиговорених до кінця»²⁷. Їх автори мусили (чи привчені) недоговорювати, критися з гіркою правдою, підмінюючи її галасливими, повними удаваного захоплення і фальшу висловлюваннями, оскільки писали їх, озираючись, як би чогось не сталося. Страх так обсів людей тоталітарного суспільства, що обов'язково позначався на створюваних ними текстах. Автор, свідомо чи несвідомо, не торкався того боку повсякденного життя, що міг зашкодити соціальному статусу чи його зруйнувати. З огляду на це, окремі сюжети табуувались. Але за табу завжди щось приховується, причому те «щось» при неупередженому погляді може виявитися дуже суттєвим. Було й навпаки – автор умисно обирав собі роль борця. Скидається на те, що С.О.Єфремов саме так писав свій щоденник. Офіційно зрікшись політичного позиціонування, він не міг бути байдужим до спостережуваної реальності більшовицького владарювання. Його щоденник насичений не тільки власними влучними оцінками повсякдення, а й містить записані ним вислови, анекдоти, бувальщини, прислів'я, налички, образні наймення.

Останнім часом значна увага надається публікації такого типу наративних джерел, як епістолярії²⁸. Приватне листування більш повно віддзеркалює думки і характер дописувачів. О.Я.Кониський називав листи «автобіографією душі». Листи є найбільш «живим» і «повнокровним» джерелом для вивчення передусім життя і творчості політичних і культурних діячів, ділових і дружніх стосунків між ними²⁹.

Відома дослідниця листування українських письменників XIX–XX ст. М.Коцюбинська називає листи, епістолярну спадщину, епістолярну творчість інтелектуальним продуктом особливого роду: «Текст як багатофункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, стилістично неоднорідна, змістово багатогранна, максимально – просто впригол – наближена до найінтимніших пластів духовного буття людини. Своєрідний синтез *ratio* й *emotio*. Явище межове – на зіткненні різних аспектів і «жанрів» людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини. Від здійснення суто житейських «приземлених» комунікативних функцій – до самоцінних виявів духу. Пронизливо одверта сповідь; скрупульозний щоденник, ... неприхована «гаряча» характеристика звичаїв і персонажів певного середовища; хроніка доби, сповнена теплих деталей, що, не зафіксовані сьогодні, вже завтра

підуть в непам'ять; автопортрети і портрети людей – від ситуативних мініатюр до монументальних полотен; «гра» розуму і сплески чуття, не призначені для широкої публіки, так би мовити, в одному примірнику – і тим цінніші...»³⁰.

Листи – невимушені свідчення, їх правдивість небезпечна для режиму, зберігати такі «документи для вироку» за радянських часів було небезпечним. За епістолярними збірками, що дійшли до нас зі сталінських часів, криється й така характеристика їх зберігачів, як особиста мужність.

М.Коцюбинська зауважувала із сумом: «Справді, в умовах «нашої – не своєї землі» листи українських діячів, які збереглися (...), неоціненні. Як свідчення епохи і як живий, нічим не спотворений голос автора. У них знаходимо поміж іншим те, що не могло бути висловлене, не могло бути зафіксоване інакше, крім як у листі»³¹.

За висловом Герцена, «на них запеклась кров подій, це саме минуле, яким воно було, зафіксоване і нетлінне»³². «Конкретні творчі будні – задуми й плани, турбота про опублікування своїх творів, суто видавничі перипетії, шукання літературної праці для заробітку, переклади на російську мову. Літопис буднів, за якими постають живі люди з їхніми щоденними турботами, симпатіями й інтересами. Історія взаємин між людьми. ... Деталі побуту: як жили, як, де, з ким відпочивали (аж до того, скільки коштує кімната та їжа під час літнього відпочинку на Північному Кавказі)... Подекуди листи сприймаються як цілі інформативні блоки: зовнішні події в інтерпретації авторів, інтелектуальний світ автора, його уподобання, характерні реакції на зовнішні події»³³.

Варто, мабуть, дослухатися до міркувань Лариси Головатой, ученого секретаря видавничої серії «Епістолярій» (розпочата 2004 р.) Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаника: «Епістолярій письменника, вченого, громадського діяча утворює паралельне до основної творчості джерелознавче русло. У ньому залишають сліди повсякденні деталі і приватні стосунки, кризові моменти і конфлікти, а особа виявляється в тій домашній поведінці, що за публічними справами зазвичай не проступає. Виникнувши в особовій сфері, листи, проте, легко втрачають приватний характер, якщо спілкування автора і адресата наповнене фактами з історії, політики, культури, якщо воно резонує з часом. Орієнтування на конкретного співрозмовника у цьому випадку стає умовним, а листування, перетворюючись на різновид публіцистики, до того ж безпосередньою, наближеною до розмовної мови манерою викладу, цілком заслужено претендує на оприлюднення»³⁴.

Листування віддзеркалює масштаби особи, коло її зацікавлень, морально-етичні стандарти і норми, естетичні смаки. Так, Н.Полонська-Василенко відзначала, що у листах В.І.Вернадського до М.П.Василенка ніколи не було «обивательських» скарг на сучасність, побоювань небезпеки, яка загрожувала. Великий учений знайшов у собі сили стати вище за жах життя, за особисту небезпеку і, забуваючи про тимчасові страхіння, шукати вічне. Дослідник перемагав слабку людину»³⁵.

У листах натрапляємо на свідчення особисте, «зсередини», найменш підвладне кон'юктурі і диктатові ситуації, вільне від цензури. Жоден офіційний документ, з якою б акуратністю і старанністю він не складався, не відтворить справжніх переживань, настроїв, оригінальних оцінок, сумнівів чи вагань. Саме у конфіденційних документах люди фіксують свої рішення, незгоду, а іноді й потаємні гадки, не думаючи про те, що в майбутньому їх прочитають історики»³⁶. Чимало важливих відомостей з окремих епістолярних документів історики використовують у наукових розвідках, та, слід визнати, що величезне їх число залишається ненадрукованим, незадіяним в історичній реконструкції громадського та особистого життя.

Листи – приватні документи, у них зазвичай ідеться про суто особисте, та у них «проговорюється» епоха, її специфіка, атмосфера. Є.Маланюк справедливо відмічав: «Хоча вони проливають світло на фрагменти життя їхніх авторів, разом вони становлять мозаїку, яка змальовує всі суспільні турботи й досягнення»³⁷.

Читаючи листи, не можна забувати про «презумпцію перлюстрації», за влучним висловом С.Лур'є³⁸. Вимушено вживаною була «езопова мова», або, як, наприклад, у листуванні С.Єфремова з Є.Чикаленком, від самого початку домовлялися, яких тем слід уникати, щоб не наразитись на неприємності.

Таким чином, історія повсякденного життя може бути реконструйована на основі широкого кола наративних джерел різноманітного походження і збереження. Цей напрям вносить нові імпульси в історичну науку, спонукає по-новому бачити і розуміти історію.

Документи приватного походження постійно піддаються критиці через міру їх репрезентативності, оскільки вони персоніфіковані, подають виражене індивідуальне бачення й розуміння повсякденності. Природним є питання, наскільки приватна інформація може бути екстрапольована на сукупність відносин даного часу. А.С.Сенявський у зв'язку із цим запроваджує поняття «матриця повсякденності», під якою він розуміє наявність певних матеріально обумовлених, соціально заданих параметрів, що обмежують кордони індивідуалізації повсякденного життя³⁹. Автор підкреслює, що за унікальною індивідуальністю кожного джерела неминуче прихована узагальнена типовість.

¹ Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – Москва, 2000. – С.62.

² Сальникова А.А. Источники по истории советской повседневности и проблемы их источниковедческой критики // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы) // Матер. междунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. – Х., 2004. – С.290–291.

³ Козлова Н.Н. Горизонты повседневности. – Москва, 1996. – С.69.

⁴ Тош Д. Указ. соч. – С.101.

⁵ Турбин В. Китежане (Из записок русского интеллигента) // Погружение в трясину (анатомия застоя). – Москва, 1991. – С.365.

⁶ Козлова Н.Н. Советские люди. Сцены из истории. – Москва, 2005. – С.234.

⁷ Турбин В. Указ. соч. – С.366.

⁸ Там же.

⁹ Каверин В. Дневник К.И.Чуковского // Чуковский К.И. Дневник.1901–1929. – Москва, 1991. – С.3.

¹⁰ Турбин В. Указ. соч. – С.367.

¹¹ Курас І. Сергій Єфремов і його щоденники // Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 рр. – К., 1997. – С.20.

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.ХХІІІ. – Спр.48. – Арк.30–31, 17.

¹³ Вернадский В.И. Дневники.1917–1921. – К., 1994; Винниченко В. Щоденник. – Т.2 (1921–1925). – Едмонтон, 1983; Єфремов С.О. Щоденник. 1923–1929. – К., 1993.

¹⁴ Козлова Н.Н. Советские люди. – С.200.

¹⁵ Советский простой человек. Опыт социального портрета на рубеже 90-х. – Москва, 1993. – С.167–197.

¹⁶ Козлова Н.Н. Советские люди. – С.201.

¹⁷ Тош Д. Указ соч. – С.63.

¹⁸ Караулов Ю.Н., Муравьев Ю.А. Культура, история, память (о некоторых тенденциях новейшей французской историко-методологической мысли) // Вопросы философии. – 1988. – №3. – С.77.

¹⁹ Жулинський М. Шлях із неволі, з небуття // Слово і час. – 1990. – №1. – С.40.

²⁰ Київські неокласики. – К., 2003. – 352 с.

²¹ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. Нарис історії. – К.,1993. – 415 с.

- ²² Василенко Н.К. Спогади // Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування. У 2-х т. – К., 2002.
- ²³ Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця. – Кн.3. – К., 1972.
- ²⁴ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Кн.1. – Едмонтон, 1987; Майстренко І. Історія мого покоління. – Едмонтон, 1985.
- ²⁵ Суровцова Н. Спогади. – К., 1996.
- ²⁶ Крушельницька Л.І. «Рубали ліс...». Спогади галичанки. – Л., 2001. – С.9.
- ²⁷ Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории. – Москва, 1998. – С.526.
- ²⁸ Листування М.Грушевського: У 2 т. – К.; Нью-Йорк, 1997–2001; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932). – Львів; Нью-Йорк, 1998; Епістолярна спадщина І.Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968). – К., 2000; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Вип.1–4. – Дніпропетровськ, 1997–2005; У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К., 1993; 3 листів Д.І.Дорошенка до О.П.Оглобліна // Український історик. – 1965. – №3/4 (7/8), 1966. – №1/2 (9–10); Матвеева Л.В., Циганкова Е.Г. А.Кримський – неодмінний секретар ВУАН. Вибране листування. – К., 1997 та ін.
- ²⁹ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького – Вип.1.– Дніпропетровськ, 1997.
- ³⁰ Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – С.5.
- ³¹ Там само. – С.11.
- ³² Герцен А. Полн. собр. соч.: В 30 т. – Т.8. – Москва, 1958. – С.290.
- ³³ Коцюбинська М. Епістолярна мозаїка доби // «Дорогий Аркадію». Листування і архіварія літературного середовища України 1922–1945 рр. – Л., 2001. – С.17.
- ³⁴ Головата Л. Вступ // Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933). – Л., 2004. – С.3.
- ³⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Академік В.І.Вернадський (спогад) // Хроніка-2000.–Вип.57–58. – С.498.
- ³⁶ Тош Д. Указ. соч. – С.67.
- ³⁷ Джерела з новітньої історії України. – Т.3.: Листування з американських архівів. 1857–1933. – Нью-Йорк, 1992. – С.217.
- ³⁸ Лурье С.А. Кто был он, и кто была она // Чуковский К., Чуковская Л. Переписка: 1912–1969. – Москва, 2004. – С.8.
- ³⁹ Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макро-исторических исследований // История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества (Матер. междунар. интернет-конференции, проходившей 20.03 – 14.05.2001 на информ.-образоват. портале www.auditorium.ru) / Под общ. ред. В.В.Керова. – Москва, 2001. – С.31.

The article is dedicated to revealing of possibilities of personal origin sources for recreating of everyday life reality of Soviet people. The author shows their uniqueness for the full reconstruction of the past, for its adequate understanding and impartial assessment. The main cautions and principles of using of such documents, lawfulness of their attraction alongside with official sources are characterized.